

ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» У МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ім. В. В. ТАРНОВСЬКОГО

Спроба представити трагічне становище і долю остарбайтерів через призму експозиції. За допомогою музейного зібрання, архівних джерел наочно проілюструвати складний період нашої історії, пов'язаний з фашистською окупацією, привернути увагу суспільства до трагедії жертв примусового вивезення на роботи до Німеччини.

Ключові слова: примусове вивезення, остарбайтери, музейне зібрання, репатріація, увага суспільства.

Кінцева мета при створенні будь-якої музейної виставки – привернути увагу громади, суспільства до певної проблеми або події. Аби відтворити історичну достовірність факту, прослідкувати послідовність процесу музейні працівники використовують документально-образний підхід. Досягнення цієї мети стає можливим завдяки використанню: по перше – музейних колекцій (до яких входять документи, листи та фотознімки), по-друге – архівних джерел, по-третє – опублікованих документів. Надзвичайно важливим завданням є створення художнього образу, котрий підсилює емоційне сприйняття документальної частини.

Наприкінці 2012 р. у Військово-історичному відділі Чернігівського історичного музею демонструвалась виставка «І плачі, і прощання...». Вона була створена відповідно до Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку насильного вивезення населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 р.». Створюючи виставку, ми намагались розкрити багатомільйонну трагедію українців на прикладі населення Чернігівщини, котре повною мірою зазнало фашистського геноциду на окупованих територіях. Для цього були використані матеріали із зібрань музею, Державного архіву Чернігівської області, архіву Управління Служби безпеки України у Чернігівській області, тексти документів окупаційної влади («Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів»).

Провал нацистського плану «блискавичної війни» потяг за собою величезні труднощі в промисловості, сільському господарстві Німеччини. Не вистачало робочої сили, мобілізованої у діючу армію. З метою залучення робітників з окупованих територій восени 1941 р. німецьке керівництво оголосило про їхній масовий добровільний виїзд до Рейху.

Масштабну кампанію вербування у «Східних областях» німецькі установи розпочали на початку 1942 р. Першочергове значення надавалось українським містам, в яких масово розклеювались листівки, плакати з закликами їхати на роботу до Німеччини. У ДАЧО зберігається ряд таких листівок-звернень. Серед них звернення «Українська молодь!», що містить заклик: «Ставайте добровільно до праці в Німеччині! Німецькі солдати віддають свою кров та своє життя на захист вашої батьківщини. Дякуйте їм своєю працею!» [3, арк. 45]. Знаходились городяни, які вірили обіцянкам вербувальників. Таку готовність їхати до Німеччини можна виправдати розгубленістю населення перед обставинами, в яких воно опинилось. У Чернігові виходила окупаційна газета «Українське Полісся», на шпальтах котрої часто друкувались статті із закликами їхати на роботи до Німеччини. У номері за 20 квітня 1942 р. з'явилося повідомлення під заголовком «До прекрасної Німеччини», де йшлося про те, що 15 квітня 1942 р. вирушив перший ешелон робітників-добровольців з Чернігова та навколишніх місцевостей. Частина добровольців, що зібралася за кілька днів до від'їзду, перебувала в спеціально обладнаному приміщенні на території фабрики первинної обробки вовни. Тут була зорганізована кухня, працівники якої дбали про забезпечення добровольців їжею. Проводжати від'їжджаючих зібралось багато людей.

Протягом 1942–1943 рр. газета регулярно вміщувала заклики. А згодом з'являється рубрика «Листи з Німеччини», де друкувались фрагменти листів зі схвальними відгуками про перебування та роботу в Німеччині («Українське Полісся», 27 травня 1942 р.). Потім друкуються показові фотознімки під заголовком «Українські робітники в Німеччині» («Українське Полісся», 26 липня 1942 р.).

У березні 1942 р. Гітлер створив спеціалізоване відомство – Імперське бюро для використання робочої сили. Його очолив гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель. У телеграмі головного уповноваженого з використання робочої сили Заукеля від 31 березня 1942 р. рейхскомісарам йшлося про необхідність будь-якими засобами збільшити кількість радянських людей, що вивозяться на роботи до Німеччини. Постало питання про примусове вивезення робітників [1, с. 100].

У ДАЧО зберігається лист старости Ніжинської районної управи до старшини Вертіївської охоронної поліції про відмову завербованих їхати в Німеччину. У листі міститься конкретна вимога до старшини охоронної поліції організувати відправку 99 чоловік, завербованих у с. Вертіївка. Витяг з цього документа: «Осіб, які відмовляються від одержання повідомлень, негайно затримувати і тримати їх при сільуправі до дня відправки; вжити всіх інших адміністративних заходів, щоб о 6-й годи-

ні 28.5.42 р. всі завербовані особи, згідно списку, були зібрані в повній готовності для відправки біля сільуправління» [4, арк. 317].

Восени 1942 р. відомство Заукеля ухвалює рішення про залучення 400-500 тисяч українських жінок для роботи в домашньому господарстві Німеччини [1, с. 145]. Поряд з офіційним вербуванням дозволялось неофіційне (тобто примусове).

Затяжний характер війни змушував німецьку владу долучати до робіт мільйони робітників зі всього світу: Італії, Угорщини, Хорватії, Болгарії, Іспанії, Бельгії, Франції, Голландії, Норвегії, Данії. Але становище українських робітників в реальному житті часто не співпадало з тим, що обіцяли вербувальники. Звернення коменданта міста Чернігова «УКРАЙНЦЫ!», надруковане наприкінці 1942 р., містить обіцянки гарної зарплати, першочергового наділення землею при поверненні на батьківщину з Німеччини [5, арк. 6].

Не менш привабливо рекламується стан робітників у листівці «Як турбуються про українських робітників» [6, арк. 2]. «Дбайлива турбота» полягала в тому, що: робочий час регламентувався законом, заробітна плата українських робітників звільнена від оподаткування, робітники можуть заощаджувати свою зарплату за допомогою виданих спеціально для цього ощадних марок, промислові та індустріальні робітники, як правило, живуть у гуртожитках, сільськогосподарські робітники – у селян в окремих приміщеннях, у харчуванні немає жодної різниці з німецькими робітниками. Піклувалися роботодавці також і про використання вільного часу...

Реалії були значно важчі. Зі спогадів Агафії Олексієнко, жительки м. Ніжин (збережено мову оригіналу): «Во время оккупации г. Нежина я работала на ж/дороге долгое время и 8.5.1943 г. силами немецких захватчиков я вынуждена была выехать в Германию, а также много девушек которые работали на ж/дороге были тоже вывезены в Германию... В Германию я приехала во второй половине мая. Приехавши в Германию, нас остановили в одном лагере, находился в 20-ти км от Берлина, по названию лагерь назывался Фредерздорф. Этот лагерь в себе умещал два барака, в одном из которых жило 85 девушек 16-18 лет. В бараке было четыре комнаты, в одной жила и я. В этой комнате помещалось 20 девушек, где было десять 2-этажных деревянных кроватей, которые были забитые клопами, которые ни днем, ни ночью не давали покою.

За два года нам дали только по два одеяла, вот такую я там имела постель. Работала я на железной дороге. Работали мы с утра до вечера, а бывало так что мы работали день и ночь. Кормили нас очень плохо. Мы всего получали по 150-200 гр хлеба в день и раз в день вареную пищу, на которую даже и смотреть было противно, но не имевши другой нам приходилось кушать это.

Лагерь наш охраняла немецкая полиция. Так что свободный выход мы имели очень мало. Работу мы исполняли очень тяжелую. Потому что на железной дороге мы носили рельсы, шпалы и т.п. Вообще исполняли всякую найтяжелее работу, которую только должен исполнять мужчина, а там исполняли девушки с 15 лет. К нашему народу там относились с презрением, потому что наш народ презирали и не считали за людей. За всякое малейшее провинение садили в тюрьму, забивали до смерти. Наш народ там отличался тем, что каждый русский гражданин или гражданка носила знак, который был написан на кусочке синенькой материи белами буквами «OST» [7, арк. 1, 2, 3].

Нашивка вводилась згідно з розпорядженням рейхсфюрера СС від 20 лютого 1942 р. Оригінал такої нашивки зберігається в Чернігівському історичному музеї, в комплексі матеріалів Леся Мазура. Цей комплекс є найбільш повним, а тому здатен проілюструвати долю одної людини – остарбайтера від моменту відправки до Німеччини, перебування на роботах, до повернення на батьківщину через фільтраційний табір.

Важка праця, погані умови існування викликали протест примусових працівників. Проявом його були втечі. Часто-густо вони провалювались. Втікачі ставали здобиччю жандармерії. У нас є одне свідчення такої втечі. «За сім днів приїхали ми в Берлін. Тут зразу нас забрали на завод, де ми ремонтували вагони. Робота була для нас дуже тяжка, робили ми цілими днями по 14-16 годин. Їсти давали одну рідку брукву з водою і по 300 гр. хліба пополам з тирсою. Тут нам було дуже тяжко і ми вирішили втікати отсюдова просто не знали й куди. Сіли у вагон, поїхали. Зразу нас захватила німецька жандармерія і почали перевіряти наші документи. Но тут нас забрали у тюрму. В тюрмі ми просиділи три місяці в городі Кінісгуд 8 км от німецької границі. После цього нас знову забрали на роботу на завод де ми транспортировали залізо... Відносились до нас погано, водили на роботу під конвоєм. Нікуди ми не ходили, нічого не бачили...»[8, арк. 14, 15]. Це спогади жительки м. Ніжин Марії Євтух. Історія жінки непоодинокі. За підрахунками науковців, починаючи з 1943 р. в Німеччині щомісяця втікало близько 45 тис. іноземних робітників (майже 500 тис. за рік), більшу частину яких становили остарбайтери [2, с. 5]. Тож демонстрацією одного такого документа ми ілюструємо поширене явище.

Цінним джерелом інформації є поштові листівки, які писали остарбайтери до рідних. У фондах ЧІМ зберігається колекція (колекційний опис № 13), що складається з 36 листівок, написаних жителями колишніх Добрянського, Михайло-Коцюбинського, Любецького, Холменського, Корюківського районів Чернігівської області. Про своє життя остарбайтери писали мало, більш цікавилися життям вдома. Скупа інфор-

мація, котра там міститься, дає можливість уявити умови перебування та праці наших співвітчизників на чужині. Ось фрагмент листа Марії Дерби до батька, Трохима Дерби, в с. Наумівку Корюківського району (інв. № АЛ 13-2/288): «Дорогие мои голубки, кака я нещаслива, лучше б вы мамочка маленькую придушили меня, чимсь вы мене вырядили на чужу сторону горевать. Жизнь моя папочка и мамочко а также сестрички неважна. Кушать дают 3 раза на день, по 250 гр. хлеба и такое кушаем что еще не видала в жизни такой баланды. Мы даже свиням лучше давали. Кто в плену был тот знает уже. Живем в общежитии. Нас своих дивчат 20...Климовских и корюковских».

Інформативними є листи Петра Козика до батька Степана Козика в с. Козилівку Холменського району. Лист від 18/X 1942 р. (інв. № АЛ 13-3в/288): «Работаю я на заводи токаром 4 м. (місяці) получаю я за місяц 25 м за них только купляю пиво... Я получил спецодежду. Ребята работают на деревянній фабриці ми із Дзюбою Іваном работаем на залізній фабриці. Папаша узнайте чи послитки ходять чи ні а коли ходять то пожалуста пришліть табаку і жиров. Жизнь хорошая – не знаю як буде дальше. Кормлят 4 р. на день». Другий лист від згадуваного адресата, від 14 грудня 1942 р. (інв. № АЛ 13-3б/288) засвідчує той факт, що вивезення до Німеччини носило масовий характер: «Ви мне писали что набора нет а все таки едут до Германии з усіх областей. Кроме нет з нашої області. Ви папаша когда будут набори то не виправляйте Галі. Пускай едут тие у кого не поехав із їхньої семі. До нас пригнали на фабрику дівчат із Полтавської обл. Говорят брали стільки наборів что й сами не знают. Папаша жизнь хорошая і кормлят хорошо». Наступний лист (інв. № АЛ 13-3г/288) датований 26/II 1943 р.: «Папаша я не знаю как ви там живете но я тут не живу а мучусь. Жизнь плоха когда ложисься спать то нема тої ночі чтоб не було повітряної тривоги. Работа важка. Випускаю я цилиндри кожна цилиндра важить 18 кг а я выпускаю за 10 часов на двох ст. (станках) 140 шт. то придеш з роботи то не чуеш рук. Нужно пережить момент. Папаша Мамаша з одежау всьо хорошо те що взяв з дому всьо ціле. Хожу в германським. Почему не пишете мне писем то я не знаю. Прошу я вас чтоб ви прописали какое время у вас. Чи всі у нас живі чи ні». Всі листи цитувались зі збереженням орфографії оригіналів.

Ще один лист жінки остарбайтера до батьків у с. Павлівку Чернігівського району свідчить про ставлення, далеке від обіцяного «дбайливого та коректного»: «Климат очень хороший. Целу зиму орали землю в них на весне не орають, а все скоро садят и сеют, сейчас садимо картошку. Родние я хочу вам сообщить о том что моя жизнь проходит очень плохо. Бет полицай, зачиняет на 2, 3 дня в темную хату и ести не дають и почему они знущаюца з руського народу. Одного разу в воскресеньє

кончили зранку всю роботу и пошли отвечатъ девушку в своему селе. И звитуля идемо в четирох и на улице стоить полицай и он нас побил палкой очень что били синеки на спине и не знаемо за что. Но как би я все вам написала про свою жизнь то ви с ума походили все. Но мусиш переживать» (інв. № Ал 13-8а/288).

Багато в чому умови життя залежали від того, куди потрапляла людина. Безумовно, становище робітників, що працювали на підприємствах або великих сільськогосподарських фермах, було важчим, ніж у тих людей, що потрапляли в окремі родини. У ході спілкування з жінками, колишніми остарбайтерами, жительками с. Новий Білоус Л. Мозговою, Н. Степаненко виявилось, що в німецьких родинах до них ставились доброзичливо і людяно. Дійсно, їм доводилось багато і напружено працювати, але й самі господарі працювали так само напружено.

На виставці демонструвались копії фотокарток остарбайтерів, зроблених у Німеччині. У багатьох з них ми бачимо нашивки «Ост». Проте враження глибоко нещасних ці люди не справляють. Тож, напевно, було б неправильно однозначно говорити про долю остарбайтерів. Підтвердженням цього може слугувати той факт, що близько 150 тисяч чоловіків і жінок залишились на Заході [2, с. 58].

На виставці ми намагались акцентувати увагу на моменті повернення остарбайтерів додому та їх подальшій долі. Восени 1944 р. війська Червоної армії перенесли бойові дії на територію Німеччини. Було прийнято рішення про повернення радянських громадян. Керував цим процесом апарат Уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатрійованих на чолі з генералом П. Голіковим. На території Західної та Східної Європи було створено 127 перевірконо-фільтраційних таборів та 57 збірно-пересильних пунктів, у яких роботою з репатріантами займались понад 37 тисяч радянських військовослужбовців. З серпня по грудень 1945 р. через репатріаційну мережу пройшло 1 млн 334 тис. осіб. Загалом з 1945 по 1950 р. до України повернулось 1850 тисяч колишніх остарбайтерів [2, с. 58].

Проілюструвати цей момент нам вдалося завдяки експонуванню копій матеріалів з архіву Управління СБУ в Чернігівській області: реєстраційного листка з табору №279 м. Ельс, посвідчення реєстраційної комісії НКВС про перевірку в фільтраційному таборі, фільтраційного документа остарбайтера. Цікавими є фотознімки, зроблені під час зустрічей радянських та американських вояків з колишніми остарбайтерами.

Логічним завершенням виставки стало експонування матеріалів конкретних людей, котрі живуть з нами поруч, на прикладі жительок с. Новий Білоус Чернігівського району. Чотири жінки – Сидоренко Агафія Луківна, Троян Ніна Михайлівна, Степаненко Надія Денисівна, Мозгова

Любов Тимофіївна – чотири долі. Кожна має свої спогади про перебування у Німеччині. Сидоренко А. Л. та Троян Н. М. працювали у великому сільськогосподарському підприємстві, де людей супроводжувала на роботу та з роботи охорона. Вони зазнали злиденного життя невільників, що супроводжувалось голодом та холодом. Водночас жінки з вдячністю згадували французьких військовополонених, з якими ділили важку роботу, за те, що ті підтримували жінок їжею та речами.

Натомість Степаненко Н. Д., Мозгова Л. Т. працювали в родинах у сільській місцевості. Вони зауважували той факт, що господарі цінували роботящих людей. Відзначали людяність німців.

Цим розділом ми хотіли звернути увагу на те, що серед нас є живі свідки, учасники далеких подій. Тож треба уважніше ставитись до них та цікавитись своєю історією.

У процесі підготовки виставки ми ознайомились з однією цікавою справою з архіву Управління СБУ в Чернігівській області (кримінальна справа № 12601-ОФ). Вона стосувалась бургомістра м. Семенівка Орловського В. С. Постановою від 11 грудня 1943 р. йому висунули звинувачення у співпраці з німецькими окупаційними військами: ст. 54-1 «а» КК УРСР (зрада Батьківщині). Однак під час слідства були виявлені цікаві факти, які змінили подальший хід подій. Будучи бургомістром, Орловський здійснював всілякі заходи щодо захисту інтересів населення від німецьких репресій. За період виконання обов'язків бургомістра молодь до Німеччини не відправлялась взагалі (арк. 42, 49 т.1). Підтвердженням є речовий доказ – лист від вдячної молодої дівчини: «Здравствуйте, Всеволод Семенович. Вы, по всей вероятности, удивитесь, увидев, откуда и кто Вам пишет. Все время меня интересовала Ваша судьба. Как я не старалась, но ничего узнать не смогла. Извините, но никто меня так не интересовал, как Вы, никого я так не уважала, как Вас. Для меня Вы были и есть самым лучшим человеком... Я работаю на заводе, восстанавливаю завод, который так необходим стране. Работаю, Всеволод Семенович, по-стахановски. Здесь тоже не унываю, – пою по-прежнему, хотя условия тяжелые. Но поверьте мне, в трудную минуту Вы для меня были примером, сейчас тоже. Здесь ваше имя тоже многие знают, что Вы нас спасли и не отправили на каторгу в Германию. Ведь сейчас мы, работая на трудовом фронте, из развалин и пепелищ возрождаем Всемирную Кочегарку – Донбасс. Прошлое, как сон. За многое обязаны Вам, Всеволод Семенович. Девушки все очень рады, что Вы дома и жив, о Вашем здоровье не знаю. Здесь много семеновцев... От всех привет и наилучшие пожелания. С приветом девушки с завода 15-тие ЛКСМ. Г. Сталино 29.02.1944 г.» (арк. 54, т.1).

Постановою НКДБ у Чернігівській області від 24 січня 1944 р. справа за звинуваченням Орловського В. С. була закрыта у зв'язку з відсут-

ністю доказів факту злочину, а його звільнено з-під арешту (арк. 53 т.1). 10 серпня 1945 р. досудове провадження по кримінальній справі щодо Орловського було відновлене. Його визнали винним у тому, що, проживаючи на окупованій території, зрадив Батьківщину і з жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. служив окупантам, обіймаючи посаду бургомістра Семенівського району. Вироком Військового трибуналу військ НКВС Чернігівської області від 21 грудня 1945 р. Орловський В. С. був засуджений за ст. 54-1 «а» КК УРСР та у відповідності до ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19.04.43 р. і висланий на каторжні роботи терміном на 20 років, з поразкою в виборчих правах на 5 років та з конфіскацією майна [10, арк. 119–120].

Таким чином, запропоновані для експонування фондові музейні матеріали, архівні документи свідчать про драматичну сторінку нашої історії, котра торкнулась мільйонів українців у роки Другої світової війни. Примусове вивезення, важка праця, принизливе повернення на батьківщину через фільтраційні табори стали ознакою життя колишніх остарбайтерів.

У той же час мусимо говорити про те, що потрапляючи на Захід, українці бачили принципово нове життя, більш якісне. Це спонукало до критичного погляду на реалії життя на батьківщині. Європейська цивілізація опосередковано впливала на підсвідомість, тож не дивно, що тисячі українців, скориставшись можливістю, залишились на Заході.

За допомогою документів, численних фотознімків, художнього образу ми намагались акцентувати увагу на ключових моментах такого явища як «остарбайтери», а найголовніше привернути увагу наших сучасників до трагедії жертв нацистських переслідувань та зберегти пам'ять про це.

Список використаних джерел:

1. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963.
2. Пастушенко Т. Остарбайтери – українські примусові робітники нацистської Німеччини / Т. Пастушенко // Історія в школах України. – 2004. – № 9–10.
3. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р.2350. – Оп. 1. – Спр. 20.
4. ДАЧО. – Ф. Р. 4394. – Оп. 1. – Спр. 3.
5. ДАЧО. – Ф. Р. 2350. – Оп. 1. – Спр. 9.
6. ДАЧО. – Ф. Р. 2350. – Оп. 1. – Спр. 15.
7. ДАЧО. – Ф. Р. 1429. – Оп. 1. – Спр. 113.
8. ДАЧО. – Ф. Р. 1429. – Оп. 1. – Спр. 113.

9. Архів Управління СБУ в Чернігівській обл. – ОФ-12508. – Т. 1.

10. Архів управління СБУ в Чернігівській обл. – ОФ-12508. – Т. 2.

Землянская С. В. Освещение темы «остарбайтеров» в музейной экспозиции Черниговского исторического музея им. В. В. Тарновского

Попытка представить трагическое положение и судьбу остарбайтеров через призму экспозиции. С помощью музейного собрания, архивных источников наглядно проиллюстрировать сложный период нашей истории, связанный с фашистской оккупацией, привлечь внимание общества к трагедии жертв принудительного вывоза на работы в Германию.

Ключевые слова: принудительный вывоз, остарбайтеры, музейное собрание, репатриация, внимание общества.

Zemlianskaja S. V. Coverage of «Ostarbeiteren» Theme in the Exposition of Chernihiv Historical Museum n. a. V. V. Tarnovsky

An attempt to present tragic situation and fate of Ostarbeiters' through the prism of museum exposition. With the museum's collection, archival sources clearly illustrate difficult period of our history, associated with the Nazi occupation, to raise awareness of the tragedy of the victims of forced removal to work in Germany.

Keywords: forced removal, Ostarbaiter, museum exposition, repatriation, public attention.